

ΑΝΑΓΝΩΣΤΕΣ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑΤΩΝ ΣΤΑ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΥ

Η ανάγνωση βιβλίων* στα μυθιστορήματα του Ξενόπουλου είναι μια μάλλον συχνή δραστηριότητα. Οι ήρωες και οι ηρωίδες διαβάζουν. Διαβάζουν θεατρικά έργα (όπως π.χ. ο Τώνης Τοκαδέλλος στη *Μαργαρίτα Στέφα* [1893] τον Βασιλικό του Μάτεση [I, 483])¹· διαβάζουν ή απαγγέλλουν ποίηση (όπως συμβαίνει π.χ. στο *Φοιτηταί κι' Αρσακειάδες* (1919-20· Βλάσση, σσ. 91, 95-96, 99-100)· κυρίως όμως διαβάζουν μυθιστορήματα. Οι αναφορές περιορίζονται συνήθως στο όνομα του συγγραφέα, λίγο σπανιότερα στον τίτλο του βιβλίου, ακόμη σπανιότερα σε κάποιο σχόλιο ή στην κριτική αποτίμησή του.

Τρεις προκαταρκτικές επισημάνσεις: α) Η επιλογή τίτλων και η ενσωμάτωση αναφορών σχετικών με την ανάγνωση μυθιστορημάτων περιορίζονται σε βιβλία που διαβάστηκαν στην Ελλάδα μέχρι τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, ενώ γνωρίζουμε ότι ο Ξενόπουλος δημοσιεύει μυθιστορήματα από το 1885 μέχρι το 1945. β) Μολονότι οι μυθιστορηματικοί αναγνώστες (συνήθως αριστοκράτες της Ζακύνθου με εξαιρετικές βιβλιοθήκες ή μεγαλοαστοί Αθηναίοι)² διαβάζουν τα ξένα μυθιστορήματα στο πρωτότυπο, στα κείμενα του Ξενόπουλου αναγράφεται ο τίτλος της μετάφρασης στα ελληνικά, που μπορεί να αντικατασταθεί από άλλον νεότερο: Έτσι το μυθιστόρημα του Manzoni παρουσιάζεται άλλοτε ως *Οι Μελλόνυμφοι* (IV, 59)³ και άλλοτε ως *Οι Αρραβωνιασμένοι* (IX,

---

* Μια πρώτη μορφή της εργασίας αυτής παρουσιάστηκε ως ανακοίνωση στην 7η Επιστημονική Συνάντηση του Τομέα Μεσαιωνικών και Νεοελληνικών Σπουδών του Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (25-27 Απριλίου 1996), αφιερωμένη στην Ελένη Τσαντσάνογλου.

1. Τόσο στο κείμενο όσο και στις σημειώσεις, η χρονολογία που ακολουθεί τους τίτλους των μυθιστορημάτων του Ξενόπουλου είναι η χρονολογία της πρώτης δημοσίευσης. Ο λατινικός αριθμός, που δηλώνει τον τόμο, και ο αραβικός, που δηλώνει τη σελίδα, παραπέμπουν στη σειρά των Απάντων Μπίρη²1972. Το όνομα «Βλάσση» μετά από τον τίτλο κάποιου έργου δηλώνει παραπομπή σε αυτή την εκδοτική σειρά έργων του Ξενόπουλου. Η ένδειξη *Απαντα* μετά το όνομα του Παλαμά και του Νιρβάνα παραπέμπει αντίστοιχα στα *Απαντα* Γκοβόστη και Γιοβάνη (ο πρώτος αριθμός δηλώνει τον τόμο και ο δεύτερος τη σελίδα).

2. Βλ. πρόχειρα «Ο τρελλός με τους κόκκινους χρίνους» (1923· X, 361-62), *Αρραβωνιασμένοι* στα *ψέματα* (1941· Βλάσση, σ. 34).

3. *Ιστορία δύο μελλονύμφων* ανακαλυφθείσα μεν και μεταποιηθείσα υπό Αλεξάνδρου Μαντζόβου, Μεταφρασθείσα δε εκ του Ιταλικού υπό Ε. Α. Σίμου, Μ. Ρενιέρη και Π. Ι. Χαλικιπούλου. Τόμος Πρώτος, Εν Αθήναις, Εκ του τυπογραφείου Σ. Γ. Βλαστού, Οδός Ερμού, 1846.

37). Ο χρόνος, εξάλλου, της μετάφρασης ενός κειμένου στα ελληνικά πρέπει να θεωρηθεί *terminus post quem* για τη δράση του ξενοπολικού μυθιστορήματος. Σε αντίθετη περίπτωση λανθάνουν κάποιες ανακρίβειες. Ένας από τους χαρακτηριστές στο *Φάντασμα* (1914), π.χ., η δράση του οποίου διαδραματίζεται στα τέλη του 18ου αιώνα, διαβάζει «μελαγχολικά ένα ελληνικό βιβλίο — μετάφραση από το γαλλικό —, τυπωμένο στη Βενετία: “Η Εστέλλα, παρά του Κου Φλωριανού”» (Βλάσση, σ. 271). Τέτοια μετάφραση δεν μπόρεσα να βρω πριν από το 1836, οπότε ο Μ. Κροικιδάς μεταφράζει εκ του γαλλικού και εκδίδει εν Αθήναις, εκ της τυπογραφίας Α. Αγγελίδου, την *Εστέλλα, μυθιστορία βουκολική του κυρίου Φλωριανού*. γ) Τις επιλογές ορισμένων ξένων μυθιστορημάτων τις καθόρισε, νομίζω, η εύνοια του Ξενοπούλου απέναντι σε ορισμένους μεταφραστές: Συγκεκριμένα τέσσερα από τα αναφερόμενα μυθιστορήματα, *Η Ματθίλδη*, *Απομνημονεύματα νεάνιδος υπάνδρου* του Σούε (1846), ο *Λέων Λεωνής* του Γεωργίου Σάνδου (1846), *Οι άθλιοι* του Βίκτωρος Ούγου (1862), και ο *Δον Κιχώτης ο Μαγκήσιος* του Cervantès, εν Τεργέστη, τύποις του Αυστριακού Λούδ, κοσμηθείς δε διά 13 εικονογραφιών υπό Gustave Doré, 1864 (VII, 87), έχουν μεταφραστεί από τον Ι. Ισιδωρίδη Σκυλίση, μέλος της κριτικής επιτροπής του Β΄ διαγωνισμού της *Εστίας*, στον οποίο ο δεκαεπτάχρονος Ξενόπουλος δημιούργησε αρκετό θόρυβο υποβάλλοντας το διήγημα *Ελληνικού αγώνος το τριακοσιάδραχμον έπαθλον*, Εν Αθήναις, Δ. Χ. Χιώτης, 1885⁴. Οι σχέσεις αυτές φαίνεται ότι συνεχίστηκαν και αργότερα, όταν οι μεταφράσεις που προανέφερα επανекδόθηκαν από τη βιβλιοθήκη των *Εκλεκτών Μυθιστορημάτων*, με την οποία ο Ξενόπουλος διατηρούσε στενούς δεσμούς⁵.

Τρία είναι τα ερωτήματα στα οποία πρέπει να δοθεί απάντηση: 1) Ποιοι διαβάζουν; 2) Τι διαβάζουν; 3) Γιατί παρουσιάζονται να διαβάζουν αυτό που διαβάζουν⁶; Οι ολοκληρωμένες απαντήσεις σε αυτές τις ερωτήσεις μπορούν, νομίζω, να στρέψουν την έρευνά μας προς πολλές κατευθύνσεις — που αδυνατεί να τις καλύψει η παρούσα εργασία.

Θα ήταν δυνατό π.χ., να εξετάσουμε τι βιβλία παρέχονται στην κατ' οίκον εκπαίδευση των κοριτσιών της μεγαλοαστικής τάξης, όταν παρατηρούμε στην *Παυλίνα* του 1933 ότι η πλούσια κόρη διαβάζει με μεγαλύτερη ευκολία τον *Τηλέμαχο*⁷ στα γαλλικά παρά τον *Γεροστάθη* του Λέοντος Μελά, τον οποίο επι-

4. Βλ. σχετικά Ι, 183-186 και *Μεγάλη Γυναίκα* (Βλάσση, σ. 126 σημ.).

5. Φρειδερίκης Ταμπάκη-Ιωνά, «Το ελληνικό περιοδικό *Εκλεκτά Μυθιστορήματα* κατά το γαλλικό πρότυπό του *Les Bons Romans*», *ΕΕΦΣΠΑ* 50 (1992-95) 243-305.

6. Η απάντηση στο ερώτημα δεν είναι απλή, διότι, ανάμεσα στα άλλα, άλλη λειτουργία έχει η ανάγνωση μεταξύ των μυθοπλαστικών αναγνώστων και άλλη σημασία μπορεί να δίνουν στα αναγνώσματα και την αναγνωστική διαδικασία οι πραγματικοί αναγνώστες διαφόρων εποχών που διαβάζουν τα μυθιστορήματα του Ξενοπούλου.

7. Για τον *Τηλέμαχο* βλ. Ντενίζ Εσακαπί (μτφρ. Στέση Αθήνη), *Η παιδική και νεανική λογοτεχνία στην Ευρώπη*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1995, σσ. 77-78 και σημ.1. Η ηρωίδα φαίνεται να παραφράζει

λέγει η οικογένειά της, που αντιτίθεται σθεναρά στα δημοτικιστικά «βιβλία της κυρίας Δέλτα»» (Βλάσση, τόμ. Ι, σ. 60). «(Αυτό ας μη φανεί απίστευτο. Σε πολλά “καλά” σπίτια η πρώτη εκπαίδευση γίνεται ακόμα με παλαιά “κατηρημένα” βιβλία, κι υπάρχουν και σχολεία μέσα στις Αθήνας όπου τα παιδιά του Δημοτικού, σήμερα, διαβάζουν “Γεροστάθη”!)» (Βλάσση, τόμ. Ι, σσ. 91-92).

Οι Έλληνες της Διασποράς, τμήμα της μεγαλοαστικής τάξης, παρουσιάζονται στα μυθιστορήματα του Ξενόπουλου⁸ να εμπιστεύονται την καθαρεύουσα ως γλώσσα «ορθή», ως γλώσσα που εκφράζει τις κοινωνικές και πολιτικές βλέψεις τους με εθνικιστικό περιβάλλον και τους διαφοροποιεί από την πλειονότητα των Ελλήνων. Κατά συνέπεια, τα κείμενα τύπου *Γεροστάθη* που επιλέγουν για τα παιδιά τους από έναν πεπαλαιωμένο σχολικό λογοτεχνικό κανόνα, τα αντιμετωπίζουν όχι ως λογοτεχνικά κείμενα για την ποιότητά τους αλλ’ ως παραδείγματα για την εκμάθηση της αποδεκτής από αυτούς ελληνικής γλώσσας⁹.

Θα μπορούσαμε κατά δεύτερο λόγο να δούμε αν υπάρχει ταξικός προσδιορισμός της ανάγνωσης, να δούμε, δηλαδή, αν η κοινωνική τάξη των αναγνωστών προσδιορίζει και το είδος του αναγνώσματος, σύμφωνα τουλάχιστον με τον ισχυρισμό του Ροΐδη ότι «αι μεν ανώτεραι τάξεις εντροφώσιν εις την ανάγνωσιν του Musset και του Daudet, ο δε λαός αρκείται εις ερωτικά δίστιχα και τας πανουργίας του Μπερτοδούλου»¹⁰. Χαρακτηριστική προς αυτή την κατεύθυνση είναι η «βιβλιοθήκη» του κουρέα Νικόλα Σιγαλού, ήρωα της ομότιτλης αθηναϊκής μυθιστορίας του 1890: «*Ερωτόκριτος, Ιστορία του Μ. Αλεξάνδρου, Ονειροκρίτης, Ηρωίς της Ελλ. Επαναστάσεως, Σύνοψις ιερά, ο Λουκής Λάρας, Ιστορία του Αλή-Πασά και τινα φυλλάδια με ποιήματα ή ακολάστους διηγήσεις*» (σ. 87)¹¹. Παρόμοια και ο «εμποράκος, σταροπουλητής Τσενίγος» στον Κο-

τα αισθήματα που έτρεφε η ίδια η Πηνελόπη Δέλτα στα νεανικά της χρόνια, *Πρώτες ενθυμήσεις*, Αθήνα, Ερμής, 1985, σσ. 144-45.

8. Βλ., για παράδειγμα, *Αφροδίτη* (1913-14· VIII, 84-85).

9. Πρβ. τη γνώμη του Παλαμά για τον ρόλο που έπαιξε στη διαμόρφωσή του ο *Γεροστάθης* (*Άπαντα*, 10, 466-68) αλλά και την υποσημείωση στον *Νουμά*, 19/5/1912, σ. 306, που παραλείφθηκε στα *Άπαντα*. «Το μεγάλο ψεγάδι του “Γεροστάθη”. Σήμερα για μας και για τα παιδιά μας αδιάβαστος. Είναι σε μιαν απελπιστική καθαρεύουσα, με όλη της τη φαινομενική απλότητα, που ανιδεους μόνο μπορεί να πλανήσει. Για τα σίδερα που για πολύ καιρό με δέσανε με το λογιοτατισμό και μου έχουν αφήσει θλιβερά σημάδια, φταίει πολύ κι ο “Γεροστάθης”». Το απόσπασμα στο Ξ. Α. Κοκόλης, «Οι προβληματισμοί της κριτικής και ο Παλαμάς, 1880-1910», στον τόμο *Η Κριτική στη Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών, 1981, σ. 143, και Εσκαρπί, ό.π. (σημ. 7), σ. 75 και σημ.

10. Εμμ. Ροΐδη, *Σκαλαθύρματα*, Αθήνα, Ερμής, 1986, σ. 244. Για πρόσθετες μαρτυρίες βλ. Έλλης Σχοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασιλείο» και η Μεγάλη Ιδέα: Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα, Πολύτυπο, 1988, σ. 157, σημ. 63.

11. Η «βιβλιοθήκη» του Σιγαλού μοιάζει να ακολουθεί στη συγχρότησή της τη ρητορική αποστροφή του Ζανετάκη Στεφανόπουλου «απόδοτε ημίν την φυλλάδα του Αλεξάνδρου, τον Ερωτόκριτον, την φυλλάδα του Μπερτόλδου, του γαϊδάρου, του Σπανού και προ πάντων τα συναξάρια και εν γένει τα αναγνώσματα των πατέρων ημών» στο άρθρο «Περί του γαλλικού μυθιστορήματος και της επιρροής αυτού επί τα εν Ελλάδι ήθη», *Πανδώρα* 20 (1869) 74 (υπογράμμιση δική μου).

σμάχη (1923) διάβαζε «“Αμαρτωλών Σωτηρία” και “Μπερτόδουλο”» (Βλάσση, τόμ. Ι, σ. 46). Είναι φανερό πως μέσα στη γενικότερη εχθρότητα για το μυθιστόρημα, και μάλιστα το μεταφρασμένο, οι κατώτερες τάξεις επιμένουν, ή μάλλον παροτρύνονται στο όνομα της εθνικής παράδοσης, να διαβάζουν στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού τα λαϊκά βιβλία της Τουρκοκρατίας, αυτά που ονομάστηκαν νεοελληνικά λαϊκά λογοτεχνικά βιβλία¹², στα οποία προστίθενται και δημοφιλή μυθιστορήματα του Στέφανου Ξένου, του Κωνσταντίνου Ράμφου και του Δημήτριου Βικέλα, που εξαιτίας της διάδοσής τους έγιναν γρήγορα λαϊκά.

Τα κείμενα αυτά σταδιακά έδωσαν τη θέση τους στα ελληνικά (ιστορικά κυρίως) λαϊκά μυθιστορήματα¹³ που συνδύαζαν στοιχεία από συναξαριακού τύπου βιογραφίες, ερωτικές περιπέτειες και μυθιστορήματα του «μανδύα και του ξίφους» (*cape et épée*). Δημοσιεύτηκαν ως επιφυλλίδες στις εφημερίδες στις αρχές του αιώνα και κυκλοφόρησαν και αυτοτελώς σε φτηνές εικονογραφημένες εκδόσεις. Έτσι, για παράδειγμα, βλέπουμε την *Μοδιστρούλα* του Ξενόπουλου (εφ. *Έθνος*, 27/6/1916) να διαβάζει την *Κασσιανή* του Αριστείδη Κυριακού¹⁴.

Σε αυτή την κοινωνική διαφοροποίηση των αναγνωσμάτων υποδηλώθηκε ήδη μια εξαίρεση: «ακολάστους διηγήσεις» διαβάζει και ο κουρέας, «άσεμν[α] βιβλί[α] άτινα καταδιώκει η αστυνομία» (σ. 41) διαβάζει και ο Λέων Ρόδιος στον *Άνθρωπο του Κόσμου*, Εν Αθήναις, Γραφείον «Εκλεκτών Μυθιστορημάτων», 1888. Πρόκειται, όπως ομολογεί ο πατέρας Δοξαράς στο *Ο γυιος μου κι η κόρη μου* (1923), για «τ' ανώνυμα, τα κακογραμμένα, τα κακοτυπωμένα, τα προστυχοεικονογραφημένα εκείνα βιβλία, που κυκλοφορούν κρυφά, από πλανόδιους συνήθως φυλλαδοπώλες, αντ' ούζουμ Ντέλφινι [sic] αποκλειστικά... Και το φυλλομέτρησα περίεργος να ιδώ, αν ήταν η ίδια έκδοση που είχε πέσει τότε και στα δικά μου εφηβικά χέρια. Όχι, ήταν άλλη καινούργια. Και ποιος ξέρει η ποσοστή! Αυτά τα βιβλία έχουν μεγάλη, φαίνεται, ζήτηση και ξανατυπώνονταν ολοένα. Και πικρογέλασα για τον ξεπεσμό του “είδους”, όταν είδα πως η καινούρια έκδοση είχε περισσότερα τυπογραφικά λάθη, προστυχότερο χαρτί κι ατεχνότερες ξυλογραφίες» (Βλάσση, σσ. 38-39). Ο μόνος χαρακτηριστικός τίτλος που διασώζεται από αυτή την ομάδα, *Η Οδαλίσκη* (Βλάσση, σσ. 40, 96), βρίσκεται προφανώς σε παρεμφερές μήκος κύματος με αντίστοιχες βικτωριανές π.χ. πορνογραφικές νουβέλες που κατασκευάζουν και προβάλλουν στον κόσμο της

12. Γ. Κεχαγιόγλου, «Νοελληνικά λογοτεχνικά λαϊκά βιβλία: Προκαταρκτικά γραμματολογικά-ειδολογικά και βιβλιογραφικά ζητήματα», *ΕΕΦΣΠΘ, Τεύχ. Τμ. Φιλολογίας* 1 (1991) 249-260.

13. Μυθιστορήματα «λαϊκά εν γνώσει» που γράφονται «με σκοπό να διαβαστούν από τον κοσμάχη» σύμφωνα με τον Ξενόπουλο (XI, 237). Βλ. και Μ. Γ. Μερακλή, «Παραλογοτεχνία», *Παρνασσός* 25 (1983) 579-587.

14. Βλ. Απόστολου Δούρβαρη, *Ο Αριστείδης Ν. Κυριακός και το λαϊκό ανάγνωσμα*, Αθήνα, Στιγμή, 1992, ιδ. σσ. 43-50.

Ανατολής δέσμες επιθυμιών και απωθήσεων¹⁵.

Αξίζει να αναφέρουμε ότι και στην Ευρώπη γίνεται εκτενής λόγος για «τα αισχρά αναγνώσματα», στο πλαίσιο της καταδίκης των νατουραλιστικών και ιδίως των ζολαδικών μυθιστορημάτων, αφού και οι δύο κατηγορίες θεωρούνται εκδοχές της «βλαβερής λογοτεχνίας» (pernicious literature)¹⁶.

Θα μπορούσαμε, κατά τρίτο λόγο, να δούμε αν υπάρχει κάποια σχέση μεταξύ του φύλου και του είδους των αναγνωσμάτων. Αν και τι διαβάζουν οι άνδρες, τι διαβάζουν οι γυναίκες. Και εδώ φαινομενικά δεν υπάρχει σημαντική διαφοροποίηση από την κρατούσα και στην Ελλάδα και στο εξωτερικό άποψη. Οι άνδρες είναι γενικώς ενήμεροι για το περιεχόμενο των μυθιστορημάτων, σπανίως τους βρίσκει όμως κανείς να διαβάζουν μυθιστορήματα. Στον Ξενόπουλο διαβάζουν φιλοσοφικά είτε ιστορικά βιβλία: Ο Πώπος Δαγάτορας στο *Πλούσιοι και Φτωχοί* (1919) «είχε τελειώσει τον “Περί Μεθόδου λόγο” του Ντεκάρτ κι είχε αρχίσει το “Περί της καταγωγής των ειδών” του Ντάρβιν» (II, 35, 43, 128). Ο ήρωας του *Κοσμάκη* διαβάζει και αναστατώνεται από το *Δύναμις και Ύλη* του Μπύχνερ (Βλάση, τόμ. I, 57-71)¹⁷, ενώ η κακοδαιμονία του Λέοντος Ροδίου στον *Άνθρωπο του Κόσμου* οφείλεται, μεταξύ των άλλων, στο ότι είχε καταναλώσει «προ παντός μυθιστορήματα, εξ ών υπερηγάπα τα γαλλικά, ώστε κατήντησε να περιλάβη εν τη Βιβλιοθήκη του ολόκληρον σχεδόν την συλλογήν του Calmann Lévy [...] ουδέποτε όμως ο κομφός σελιδοδείκτης υπερέβη το μέσον εκάστου τόμου της ιστορίας του Μακώλαιη» (σσ. 41-42)¹⁸.

Υπάρχει πάντως μια ομάδα, ορισμένοι «νεωτεριστές», όπως χαρακτηρίζονται, κληρικοί ή ιερομόναχοι που καταναλώνουν αρκετά μυθιστορήματα σε μετάφραση. Η περίπτωση διαφοροποιεί κάπως το γνωστό σκηνικό που επαναλαμβάνεται από την Τουρκοκρατία, σύμφωνα με το οποίο η Εκκλησία ανησυ-

15. Πρβ. Edward W. Said, (μτφρ. Φ. Τερζάκης), *Οριενταλισμός*, Αθήνα, Νεφέλη, 1996, σσ. 19, 231.

16. Βλ. σχετικά τα όσα λέγονται στην Αγγλία στη συζήτηση της National Vigilance Association με τον τίτλο *Pernicious Literature. Debate in the House of Commons. Trial and Conviction for Sale of Zola's Novels. With Opinions of the Press*, London, 1889 (= George J. Becker [επιμ.], *Documents of Modern Literary Realism*, Princeton N.J., Princeton U.P., 1963, σσ. 350-382, ιδ. 356-358, 360). Υπενθυμίζω ότι το 1857 ψηφίζεται στην Αγγλία η Obscene Publications Act, γνωστή και ως Lord Campbell's Act. Το «αισχρό» ορίζεται κάπως αόριστα ως οτιδήποτε έχει την τάση «να εξαχρειώνει ή να διαφθείρει αυτούς που το μυαλό τους είναι ανοικτό σε τέτοιου είδους ανήθικες επιδράσεις». Πρβ. και τα όσα γράφει ο Ροϊδης για το άρθρο 272 του Π.Ν. «περί των μετερχομένων την διάδοσιν ακολάστων συγγραμμάτων» στο Α. Αγγέλου (επιμ.), Εμμανουήλ Ροϊδη, *Η Πάπισσα Ιωάννα*, Αθήνα, Ερμής, 1988, σσ. 359-361.

17. Οι συγγραφείς αυτοί αναφέρονται μαζί με άλλους στην «αυτοβιογραφία» του Ξενόπουλου *Η ζωή μου σαν μυθιστόρημα* (I, 131-136) ως «εφηβικά [τ]ου αναγνώσματα», τον καιρό που «οι υλιστικές θεωρίες έκαναν θραύση». Βλ. και Παλαμά, *Άπαντα*, 6, 467.

18. Σύμφωνα με την *Histoire de l'édition française*, Paris, Promodis, 1984, η βιβλιοθήκη Calmann Lévy περιελάμβανε, μεταξύ άλλων, Renan, Dumas (πατέρα και γιο), Daudet, Gyp, Mérimé και P. Loti.

χούσε για τις βλάβες που «προκαλούσαν στο ποίμνιο [...] τα ερωτικά, γελωτοποιά και άσεμνα βιβλία», αλλά κυρίως για τις οικονομικές και άλλες συνέπειες που είχε η απομάκρυνση από το εκκλησιαστικό έντυπο, ενώ οι ιερείς κατ' ιδίαν διάβαζαν και θύραθεν βιβλία¹⁹.

Οι αναγνωστικές προτιμήσεις των ζακυνθινών ιερέων στον Ξενόπουλο —οι οποίοι έτσι διαφοροποιούνται από τους ιερείς της Δύσης, που καταδικάζουν και «συμφορούν» τα μυθιστορήματα «εις επινίκιον πυράν»²⁰— εξυπηρετούν διαφορετικές σκοπιμότητες. Μπορεί να λειτουργούν ως σχόλιο για τη συμβατικότητα του αναγνωστικού γούστου και άρα ως δείκτης των πολιτισμικών προδιαγραφών της κοινωνίας σε μια ορισμένη στιγμή. Μπορεί να δείχνουν ότι και ορισμένα θρησκευτικά βιβλία προσλαμβάνονται σε τροποποιημένο ορίζοντα προσδοκιών ως «άσεμνα». Μπορεί τέλος να λειτουργούν ως δείκτης της φιλελεύθερης, προοδευτικής συμπεριφοράς ορισμένων ιερέων που συνακόλουθα αιτιολογεί τη δράση τους μέσα στο μυθιστόρημα.

Έτσι, στο διήγημα *Η γάτα του παπά* (1913) ο παπα-Ζήσιμος διαβάει το «Ο κόμης Μοντεχρίστος» του Δουμά». «Φιλαναγνώστης από τα νειάτα του, ο παπά Ζήσιμος διάβαζε λογής-λογής βιβλία, ακόμη και μυθιστορήματα. Και μολοντί ο ίδιος το αρνιότανε με αγανάκτηση, οι κακές γλώσσες βεβαίως να ότι είχε γνωρίσει και λιγάκι Πωλ ντε Κοκ. Με του Ροΐδη όμως την “Πάπισσα Ιωάννα” σίγουρα κάποτε είχε ξημερωθεί, κι’ επειδή ήταν άνθρωπος με κάμποσο γούστο και φιλελεύθερο πνεύμα, δεν επιδοκίμαζε καθόλου τον συνοδικό αφορεσμό, που βάρενε [sic] τον έξυπνο εκείνο συγγραφέα» (*Νέα Εστία* 50, 1951, 74)²¹. Ακόμη πιο ενδιαφέρουσα —επειδή προχωρεί και σε τολμηρές συγκρίσεις με λαϊκά ή εκκλησιαστικά έντυπα— είναι η περίπτωση του «περιέργου» παπα-Ιγνατίου στην *Αναδυομένη* (1923), που «διάβαζε στο κελί του ρομάντσα». Οι επισκέπτες τον βρίσκουν να διαβάει το «Υποκόμης της Βραζελόννης» —βιβλίο καινούργιο τον καιρό εκείνο» (1852-4). «—Ε, πάλι καλά! φώναξε [...] ο κόντε-Τζώρτζης. Αφού δεν είναι η “Μανόν Λεσκώ”... —’Η η “Αμαρτωλών σωτηρία”... πρόσθεσε εξυπνότατα η Μεμάραινα» (VII, 378-79). Και λίγο παρακάτω, όταν ο παπα-Ιγνατίος αρνείται πεισματικά ότι διαθέτει το “Εξομολογητάριον του Νικοδήμου”

19. Α. Αγγέλου (επιμ.), *Ο Μπερτόλδος και ο Μπερτολδίνος*, Αθήνα, Ερμής, 1988, σ. 69*.

20. Πρβ. Στεφανόπουλος, ό.π. (σημ. 11), σ. 75.

21. Η επίδραση του Ροΐδη στον νεαρό Ξενόπουλο είναι εμφανής στο ύφος των πρώτων χειμένων του (πρβ., π.χ., «Περί κάλλους», *Αττικόν Ημερολόγιον* [Ασωπίου], 1885, 297-321), αλλά και στον τρόπο με τον οποίο εκδίδει το *Ελληνικού αγώνος το τριακοσιάδραχμον έπαθλον*. προτάσσει την αφιερωματική επιστολή και επιτάσσει την Απολογία του, όπως ο Ροΐδης προτάσσει στην *Πάπισσα* τον εκτενή πρόλογο και επιτάσσει το «Ολίγαι λέξεις...» και το «Επιστολαί ενός Αγρινιώτου». Ο Ξενόπουλος έχει ασχοληθεί και κριτικά με το έργο του Ροΐδη βλ., π.χ., «Εμμανουήλ Ροΐδης», *Ημερολόγιον Ποικίλη Στοά*, (1891) 24-47· «Ροΐδης», εφ. *Αστυ*, 9-10/4/1893· «Εμμανουήλ Ροΐδης», *Εικονογραφημένη Εστία* (1895) 121-122· «Ροΐδης», εφ. *Καιροί*, 25/10/1911· «Ροΐδης και Νιρβάνας», περ. *Ελλάς*, αρ. 459 (18/7/1913) 3· «Το πνεύμα του Ροΐδου», εφ. *Εφημερίς*, 27/1/1914.

και η νεαρή Κλαίλια ζητά να μάθει τι περιείχε αυτό το περίφημο βιβλίο, ο παπάς της αποκρίνεται σε σοβαρό τόνο: «—Παιδί μου [...] έχει όσα δεν έχουν όλα μαζί τα μυθιστορήματα του Πωλ ντε Κοκ. Φαντάσου μόνο πως περιγράφει με το νι και με το σίγμα όλες τις αμαρτίες που μπορούν να κάμουν δυο άνθρωποι μαζί [...] και [...] την τιμωρία που αντιστοιχεί στην καθεμιά» (VII, 435)²². Ο τρίτος «νεωτεριστής» παπάς που διαβάζει «εκκλησιαστικούς και θύραθεν συγγραφείς» [...], με το “θύραθεν” εννοώντας και συγχρόνους μυθιστοριογράφους», είναι ο παπα-Στέφανος στο *Απάνεμα βράδια* (1938). Τον βρίσκουν να διαβάζει «ένα γαλλικό βιβλίο τότε [γαλλ. έκδ. 1862, ελλην. μτφρ. 1869] της μόδας “Οι Παρίσιοι εν Αμερική”» (Βλάσση, σ. 152)²³.

Το δύσφημο όνομα που αναφέρθηκε δύο φορές είναι το όνομα του Paul de Kock. Μαζί με τον Ponson du Terrail και τον Féval, που μνημονεύονται στην *Τερέζα Βάρμα Δακόστα* (1925· IX, 37), χαρακτηρίζονται «επιφυλλιδογράφοι» και δεν αναφέρεται κανένας τίτλος από το έργο τους. Θα περιοριστούμε στον Paul de Kock²⁴: έναν γονιμότατο Γάλλο συγγραφέα, δεξιότηχνη του roman gai, που κέρδισε «χρήματα και δόξαν», μεταφράστηκε μανιωδώς στην Ελλάδα μέχρι τη δεκαετία του 1920²⁵, και διέθετε, παρά τις σύντομες αντιδράσεις, τους «πολυαριθμότερους αναγνώστους»²⁶. Σύμφωνα με τις παρατηρήσεις που υπάρχουν στον πρόλογο του Τρύφωνος Ευαγγελίδου στη μετάφραση του *Καμπούρη των Παρισίων*²⁷, ο Paul de Kock «δεν έγραψε μυθιστορίας, αλλά μίαν και μόνην, εξ

22. Βλ. Ροΐδης, ό.π. (σημ. 16), σ. 308.

23. *Οι Παρίσιοι εν Αμερική*, σύγγραμμα Εδουάρδου Λαβουλαίη υπό το ψευδώνυμον Ρενέ Λεφέβρ, Μεταφρασθέν εκ του Γαλλικού υπό ***, Αθήνησιν, Εκ του τυπογραφείου της Θέμιδος, 1869. Όπως γράφει ο ανώνυμος μεταφραστής στον «Πρόλογο επί της μεταφράσεως», το βιβλίο συγκρίνει «προσφύως» «την [υπό των προλήψεων] πάσχουσαν Ευρωπαϊκήν κοινωνίαν, και κυρίως την ηπειρωτικήν, προς άλλην κοινωνίαν, αφελεστέραν και υγιεστέραν, την Αμερικανικήν, ήτις [...] ηθικωτέρα και ακμαιότερα και ευδαιμονεστέρα είναι» (σσ. α'-β'), λόγω της ανάπτυξης της «οικογενειακής αρετής», «της ατομικής ενεργείας και ικανότητος», του «ελευθέρου τύπου», της «εκπαιδύσεως» και λόγω του «μεγάλου αγαθού της ελευθερίας», της ταχύτητος στη «διεξαγωγή των δικών», της «αφελούς και πανηγυρικής εξασκήσεως του εκλογικού δικαιώματος» (σσ. β'-δ'). Για την απήχηση του συγκεκριμένου βιβλίου, που δίνει στο ελληνικό κοινό μίαν από τις πρώτες «αποκλειστικά περιγραμμένη, λαγαριασμένη, με κάποιαν απόχρωση ρομαντική» εικόνα της Αμερικής ως αξιομίμητου προτύπου, βλ. και Παλαμά, *Άπαντα*, 12, 446.

24. Από τους πρώτους, ίσως και ο πρώτος, που μεταφράζει Paul de Kock στην Ελλάδα είναι ο Χ. Δημόπουλος, ο συγγραφέας της *Στρατιωτικής Ζωής εν Ελλάδι*: βλ. σχετικά Παν. Μουλλάς, «Ένας γνωστός άγνωστος: Ο συγγραφέας της *Στρατιωτικής Ζωής εν Ελλάδι*» και Κ. Γ. Κασίνης, «Νέες έρευνες για τη *Στρατιωτική Ζωή εν Ελλάδι*», *Γράμματα και Τέχνες*, τεύχ. 76 (Ιανουάριος-Μάρτιος 1996) 1-4 και 43-47 αντίστοιχα, και ιδ. σσ. 2, 45-46 και σημ. 13.

25. Έρευνά μου στην Κεντρική Βιβλιοθήκη ΑΠΘ, στη Βιβλιοθήκη Λευκαδίτη, που απόκειται στην Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης, και στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος απέφερε 28 τίτλους μεταφράσεων του Paul de Kock κατά το διάστημα 1860-1920.

26. Πρβ. π.χ. Στεφανόπουλος, ό.π. (σημ. 11), σ. 85, και Ροΐδης, ό.π. (σημ. 16), σσ. 359-360.

27. Paul de Kock, (μτφρ. Τρύφωνος Ε. Ευαγγελίδου), *Ο Καμπούρης των Παρισίων*, Εν Αθήναις, Γεώργιος Φέξης, 1888.

ης διά μικράς αλλαγής των σκηνών, των προσώπων και της λοιπής της μυθιστορίας οικονομίας, ηρύετο την υπόθεσιν των πολλών αυτού έργων». Η προσφορά του έγκειται στο ότι, πρώτον, μετέφερε τη θεματολογία του από «τας τραγικωτάτας περιγραφάς, εφ' οίς εναβρύνετο» το ρομαντικό μυθιστόρημα, στα «αισθήματα και τα συναισθήματα της ανθρωπίνης καρδιάς» (σς. γ'-δ') —υπήρξε «κινδυνώδης απόστολος» της «απολύτ[ου] αισθηματική[ς] ελευθερία[ς], η οποία «διαφθείρει» και «βλάπτει» «ως η απόλυτος πολιτική ελευθερία»²⁸—· δεύτερον, στο ότι εισήγαγε καινούριους χαρακτήρες: «νέοι και γέροντες και φοιτηταί και εργάται και γυναίκες κοιναί και άνδρες ευήθεις», που ομιλούν «την συνήθη αυτοίς γλώσσαν [...] [ο] εργάτη[ς] ως εργάτη[ς] και [η] υπηρέτρια ως υπηρέτρια», (σ. δ') αποτελούν το καινούριο «προσωπικό» του μυθιστορήματος. Ασχολήθηκε με ελαφρό τρόπο με τα κορίτσια των κατώτερων τάξεων, ώστε να θεωρείται μυθιστοριογράφος «des cuisinières, des valets de chambre et des portiers», ή, κατά μια ευνοϊκότερη διατύπωση, ως μυθιστοριογράφος που έγραφε μια «*Comédie humaine des petites gens*»²⁹. Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον ότι, μιλώντας για την ποίηση της δεκαετίας του 1880, ο Παλαμάς διακρίνει μεταξύ άλλων και έναν «νατουραλισμό· είταν η πηγή του περισσότερο στον Πωλντεκόκ, παρά στο Ζολά, που τόνομά του είχε αρχίσει να γίνετ' ακουστό εδώ πέρα με τη “Νανά” του» (Απαντα, 4, 433).

Νομίζω πως τα λίγα, αλλά ενδεικτικά, που αναφέραμε δικαιολογούν την αγωνία του Ξενόπουλου να αποστασιοποιηθεί από αυτήν την κατηγορία της επιφυλλιδογραφίας τύπου Paul de Kock και να αυτοενταχθεί στο roman-feuilleton του Balzac και του Zola.

Θα αντιπαρέλθω την εκτεταμένη συζήτηση με τις ενστάσεις εναντίον της παλαιότερης επιφυλλιδογραφίας —μερικές από τις οποίες επιβίωσαν και εναντίον της νεότερης—, ενστάσεις που σχετίζονται τόσο με τη χαλαρή και τυποποιημένη τεχνική (χαλαρότητα του ύφους, τολμηρές περιγραφές, σχοινοτενείς και άνευ περιεχομένου διάλογοι, υπερβολική χρήση του coup de théâtre και της ίντριγκας, έμφαση στο δράμα και μάλιστα στο μελόδραμα, στις αισθηματικές ή γοτθικές παραλλαγές του ρομαντικού μυθιστορήματος, χωρίς όμως τις μεταφυσικές του αναζητήσεις και τις ποιητικές του καινοτομίες, υποταγή της πλοκής στο ευτυχές τέλος ή τουλάχιστον σε μια κατάληξη που επιβεβαιώνει ότι ζούμε σε έναν γενικά τακτοποιημένο κόσμο)³⁰, όσο και με την αμφίβολη ηθική του

28. Το παράθεμα στο Απ. Σαχίνης, *Θεωρία και άγνωστη ιστορία του μυθιστορήματος στην Ελλάδα 1760-1870*, Αθήνα, Καρδαμίτσα, 1992, σσ. 65-66.

29. Yves Olivier-Martin, *Histoire du roman populaire en France*, Paris, Albin Michel, 1980, σσ. 43-56· τα παραθέματα στις σσ. 48 και 52.

30. Βλ. σχετικά Marguerite Iknayan, *The Idea of the Novel in France: The Critical Reaction 1815-1848*, Genève/Paris, Droz, 1961, σσ. 75, 77, 119, 123, 130, και D. Hollier (επιμ.), *A New History of French Literature*, Cambridge Mass., Harvard U.P., 1989, σσ. 696-97.

«βιομηχανικού ή εμπορικού μυθιστορήματος» (*littérature industrielle*), όρο που εισήγαγε ο Saint-Beuve³¹ και υιοθέτησε ο Ξενόπουλος, για να επισημάνω ότι παρόμοιες κατηγορίες που εκτοξεύτηκαν και κατά του νατουραλισμού σχετίζονται με θέματα οργάνωσης του βιβλαιοπωλείου, της λογοκρισίας και του ποιοτικού ασκεί την πολιτιστική εξουσία. Τέτοιου είδους αντιδράσεις υποδηλώνουν τον φόβο από την αδυναμία να ελεγχθούν οι αναγνωστικές προτιμήσεις ενός μεγάλου, προσφάτως αλφαριθμημένου, κοινού και ιδιαίτερος των γυναικών.

Ας μην ξεχνάμε ότι στο άρθρο του «Η Φυσιολογική Σχολή και ο Ζολά», ο Άγγελος Βλάχος³² ισχυρίστηκε ότι η «φοβερή αυτή της λοιμώδους φιλολογίας [= νατουραλισμού] επιτυχία» «λαμβάνει μορφή καθαράς κερδοσκοπικής επιχειρήσεως, κανονιζομένης υπό του αδιαπτόμενου οικονομικού νόμου της ζήτησεως και της προσφοράς. [...] Επί των κτηνωδών ορέξεων [των κατωτέρων κυρίως αλλά και των ανωτέρων της κοινωνίας στρωμάτων] εκερδοσκοπήσαν οι μύσται της νέας θρησκείας» (σ. 792).

Στις αιτιάσεις αυτές ο Ζολά³³ και ο Ξενόπουλος³⁴ θα απαντήσουν ότι κατέπεσε πλέον το διαχωριστικό όριο μεταξύ λογοτεχνίας για ένα περιορισμένο και λογοτεχνίας για το ευρύ κοινό. Ο νατουραλιστής συγγραφέας, «ένας εργάτης [της πέννας] σαν τους άλλους», απομακρύνθηκε από τον επώνυμο πάτρωνα ή μια ορισμένη κυρίαρχη τάξη και απέκτησε την ελευθερία του γράφοντας στις εφημερίδες για ένα ανώνυμο κοινό. Βάσισε την νομιμότητά του στην καπιταλιστική οργάνωση της λογοτεχνικής αγοράς μέσω του τύπου και των εκδοτικών οίκων. Έτσι, κατέκτησε την εμπορική επιτυχία, χωρίς να εγκαταλείπει ούτε την ενασχόληση με κοινωνικά προβλήματα ούτε —πολύ περισσότερο— τα χαρακτηριστικά που προσδιόριζαν στην υψηλή λογοτεχνία³⁵.

Μένει, κατά συνέπεια, το θέμα της ηθικής, που περιορίζεται στον Ξενόπουλο στην αισθητική αναπαράσταση της γυναικείας σεξουαλικότητας και περιλαμβάνει και το γενικότερο ερώτημα αν οι γυναίκες (και γενικότερα το πλατύ κοινό) επιτρέπεται να διαβάζουν νατουραλιστικά μυθιστορήματα³⁶. Στο άρθρο του «Αι περί Ζολά προλήψεις» (*Εικονογραφημένη Εστία* 30, 1890, 321-324 και 336-340) ο εικοσιτριάχρονος Ξενόπουλος αναγκάζεται να παραδεχτεί ότι

31. *Revue des Deux Mondes*, 19 (4e S., 1/9/1839) 684-685· η παραπομπή στην Iknayan, ό.π. (σημ. 30), σσ. 74-75.

32. *Εστία* 8 (1879) 789-795.

33. Πρβ., π.χ., «L'argent et la littérature» (1880) στο βιβλίο Brian Nelson (επιμ.), *Naturalism in the European Novel: New Critical Perspectives*, New York/Oxford, Berg, 1992, σσ. 117-18.

34. Πρβ., π.χ., «Η μεγαλοφυΐα και ο λαός», εφ. *Αθήναι*, 4/2/1910· «Εμπορικών και φιλολογικών», εφ. *Αθήναι*, 11/2/1910· «Βιβλία δια τον λαόν», εφ. *Καιροί*, 12/4/1910, καθώς και τους προλόγους των μυθιστορημάτων *Ο πόλεμος* (Βλάση, σσ. 7-13) και *Ο κατήφορος* (V, 13-15).

35. Nelson, ό.π. (σημ. 33), σ. 100.

36. Nelson, ό.π. (σημ. 33), σσ. 169, 172.

«υπάρχουν πολλοί άνθρωποι κατωτέρου οργανισμού [...] διά τους οποίους τα έργα της πραγματικής σχολής είναι πηγή στείρα μεν απολαύσεων, ακένωτος δε σκανδάλων και φρίκης και αηδίας και διεγέρσεως. [...] Εις την αυτήν κατηγορίαν υπάγονται βεβαίως τα παιδιά, αι νεάνιδες ως και αι νηπιώδεις κοινωνίαι» (σ. 339). Η ανάγνωση εδώ προσδιορίζεται αρκετά ευδιάκριτα με βάση το κοινωνικό φύλο, γεγονός που υποδηλώνει ότι υπάρχουν (ρεαλιστικά και νατουραλιστικά) μυθιστορήματα κατάλληλα για άντρες και ότι υπάρχουν και άλλα μυθιστορήματα (τα ρομαντικά ή κάποια ενδεχομένως ηθογραφικά) κατάλληλα για γυναίκες και παιδιά.

Γι' αυτό ο Ξενόπουλος ως μυθιστοριογράφος αποδεικνύεται αρκετά συντηρητικός, όταν παρουσιάζει τις ηρωίδες του να διαβάζουν. Παρ' όλο τον προοδευτικό χαρακτήρα του παραπάνω άρθρου, φαίνεται να αποδέχεται τη μάλλον κοινή διαπίστωση ότι η «ανάγνωση των μυθιστορημάτων κατέστη σήμερα τόσο γενική, η χρήση των τόσο δημοτική και εφάμιλλος παντός νέου συρμού, η ζήτησις αυτών παρά νέων κυρίως και νεανίδων τόσοσ εμπειρίας, ώστε ούτε καν φαντάζονται [...] αν επί των λίαν τεχνικώς ιχνογραφημένων εκείνων εικόνων, υπάρχουν ελαττώματα ή κηλίδες ή και μιάσματα μεταδοτικά»³⁷ και να υιοθετεί γενικώς την πεπατημένη ότι η ανάγνωση μυθιστορημάτων —και δη και γαλλικών— «είναι αυτόχρημα της διανοίας εκνευρισμός και του ήθους εκφραλισμός» (ό.π. [σημ.37], σ. 5). Γι' αυτό τον λόγο οι πιο σώφρονες από τις ηρωίδες του μορφώνονται με την αφομοίωση της αποδεκτής γνώσης: προτιμούν την ιστορία ή τα ταξιδιωτικά βιβλία. Και όταν όμως επιλέγουν μυθιστορήματα, επιλέγουν «τα σοβαρά», όπως οι *Μελλόνυμοι* του Μαντζόνι, η *Ματθίλδη* του Σούε, τα ρομάντσα του Βάλτερ Σκοτ, τα *Διηγήματα* του Βολταίρου³⁸, η *Κορίνα* της Μαντάμ ντε Σταέλ. Τα παραδείγματα είναι από το *Τυχεροί και Άτυχοι* (1924· IV, 59), και την *Τερέζα Βάρμα Δακόστα* (1925· IX, 37).

Και αυτά, πάντως, τα «σεμνά, ηθικά και ρομαντικά» (V, 309) —που σε μια παρεμπερή διατύπωση ονομάζονται «μυθιστορήματα για τη νεολαία» (II, 380)— σε μεγάλες δόσεις αποβαίνουν επικίνδυνα, διότι οδηγούν σε υπερβολή αισθηματικότητας, χάνουν τα νέα κορίτσια (δηλ. τις ηρωίδες του Ξενόπουλου) να ταυτίζονται με τις μυθιστορηματικές ηρωίδες, ενδεχομένως τους υποβάλλουν την τάση να προσλαμβάνουν και να κρίνουν τους συνανθρώπους τους με μυθι-

37. Ηλία Ζερβού Ιακωβάτου, *Κριτική επί των συγχρόνων μυθιστορημάτων*, Κεφαλληνία, Εκ του τυπογραφείου ο ΛΕΩΝ, 1889, σ. 4.

38. Ο Βοκάκιος, μερικά από τα διηγήματα του οποίου υπερβαίνουν «της κοσμιότητας και της αιδημοσύνης τα όρια», ώστε να αποβαίνουν «επιβλαβή μεν εις τα ήθη διά τους μεν, εις άλλους δε απεχθή διά την ακολασίαν», διασώζεται τελικά και στο έργο του Ξενόπουλου, προφανώς επειδή ο Ιταλός συγγραφέας κατά τον μεταφραστή του «πρόεθετο σκοπόν ουχί την δι' αισχρορρημοσύνης τέρψιν, αλλά κυρίως την από της διακωμωδήσεως των ελαττωμάτων ωφέλειαν». Βλ. *Τινά των διηγημάτων του Βοκακίου μεθερμηνευθέντα εκ της Γαλλικής μεταφράσεως του Σαβατιέ Δεκάστρου*, Βράιλια, Εκ του Τυπογραφείου «Η Ένωσις», 1863.

στορηματικά κριτήρια και γεννούν ένα είδος ρομαντικού ενθουσιασμού που πρέπει να ελέγχεται και να καταπιέζεται· αλλιώς, τα νέα κορίτσια χάνουν την επαφή τους με την πραγματικότητα με καταστροφικά γι' αυτές αποτελέσματα³⁹.

Και ο Zola; Ακολουθεί μια ενδιαφέρουσα πορεία στο πεζογραφικό έργο του Ξενόπουλου. Πρωτοαναφέρεται στο *Τριακοσιάδραχμον* (σ. 4), μνημονεύεται στον *Νικόλα Σιγαλό* —σε συνδυασμό με τους «Βοημούς» του H. Murger (σ. 233)— ως πρότυπο αντικειμενικής περιγραφής που προέρχεται από την παρατήρηση της δυσάρεστης πραγματικότητας (σ. 231), λειτουργεί ως δείκτης καλλιέργειας της νεαρής μεγαλοαστής Αθηναίας, με την απλή μνεία του *La faute de l'abbé Mouret* (Βλάσση, σ. 22) και του αντιπολεμικού *Debâcle* (σσ. 238-39) στο μη «χυδαία και ψεύτικα πατριωτικό» μυθιστόρημα *Ο Πόλεμος* (1914). Συγκρίνεται με τον A. Daudet στον *Κοσμάκη* (1923): «ο [Daudet] που μπορεί να μην είναι ένας μεγάλος ποιητής σαν τον Ζολά, μα που είναι ένας θαυμάσιος παρατηρητής, χωρίζει τους Γάλλους, τους Ευρωπαίους κι όλους τους κατοίκους της Γης, σε δυο: σε μεσημβρινούς και βορινούς» (Βλάσση, τόμ. I, 150-51)⁴⁰.

Στον *Κατήφορο* (1926), όμως, στον οποίο περιγράφεται «νατουραλιστικά»⁴¹ η πορεία μιας κοπέλας στη διαφθορά, βρίσκουμε το ακόλουθο απόσπα-

39. Αξίζει τον κόπο να παραθέσουμε εδώ τα λόγια της ηρωίδας από τον *Λέοντα Λεωνή* της Γεωργίας Σάνδη που αναφέρεται στον *Κόκκινο Βράχο* (1905· II, 380-381), και —ως *Λεόνε Λεονί*— στην *Απερίγραπτη* (1945· IX, 435, 460). «Ο Λεωνής έβλεπε την πρόδοον ταύτην και έχαιρε και εναβρόνετο. Ηθέλησε να την επισπεύση, και μ' έφερε βιβλία. Των βιβλίων τούτων η μήτηρ μου παρατήρησεν το χρυσαμένον εξώφυλλον, το βελλίνον χαρτίον και τας χαλκογραφίας· μόλις ανέγνωσε τον τίτλον των συγγραμμάτων άτινα έμελλον και νουν και καρδίαν της θυγατρός της να καταστρέψωσιν. Ήσαν ωραία και αγνά μυθιστορία, όλαι σχεδόν από γυναίκαις συντεταγμένα και βίους γυναικών περιέχουσαι. Ανέγνωσα ακορέστως, ηψφράνθην, εδάκρυσα. Ο ιδανικός κόσμος των ανύψωσε την ψυχήν μου, πλην και με την κατέφθειρε. Κατέστην ρομαντική· ταλαίπωρος η γυνή η τοιούτον λαμβάνουσα χαρακτήρα!» *Λέων Λεωνής*. Μυθιστόρημα Γεωργίου Σάνδου (George Sand) μεταφρασθέν υπό I. Ισιδωρίδου Σκυλίση, Σμύρνη, 1847, σ. 54. Πρβ. επίσης: «Πόσαι αφελείς νεάνιδες έπίστευσαν ότι είναι Ατάλαι, Δελφίνας, Λαιλία, Ινδιανάι, Βαλεντίνας, [...] Ματθίλδαι, ή αι άναλοι, νευροπαθείς και αισθηματικά ηρωίδες των αδοκίμων μυθιστορημάτων [...] αίτινες της ερώσης έχουσι μόνον το γελσίον, της συζύγου μόνον το όνομα, και της γυναικός μόνον τας παραφοράς!», Στεφανόπουλος, ό.π. (σημ. 11), σ. 75.

40. Πρόκειται μάλλον για το *Numa Roumenstan* (1881). Ο Daudet, που λογίστηκε από τον Άγγελο Βλάχο «εν μέρει [...] ιεροφάντης της φυσιολογικής σχολής» (ό.π. [σημ. 32], σσ. 790-91), υπήρξε, σύμφωνα με τον Νιρβάνα, η πρώτη επίδραση από όσες κατά καιρούς δέχτηκε ο Ξενόπουλος, που μετέφρασε στο Άστυ τον *Τζακ* (*Jack*, 1876). Την ίδια γνώμη είχε και ο Παλαμάς, που αποκαλούσε το 1897 τον Ξενόπουλο έναν «εχ των μάλλον δ ω δ ε ι ζ ό ν τ ω ν λογογράφων μας» (*Άπαντα*, 16, 25). Στο μυθιστόρημα *Παλιά Αθήνα* (1936) η φοιτητική συντροφιά σκοπεύει να εμπλουτίσει την υπό έκδοση εφημερίδα της *Πρωτεύουσα* και με «ένα μυθιστόρημα σ' επιφυλλίδα» (Βλάσση, σ. 29). Αποφασίζουν να αρχίσουν με τη «Σαπφώ» του Ντωντέ». Πρόκειται για το βιβλίο A. Daudet, *Sappho* [sic]: *Moeurs parisiennes*, Paris, Charpentier, 1884 = Αλφόνσου Ντωντέ, *Σαπφώ*, (μτφρ. Κ. Περιγαλιτή), Αθήνα, «Μυθιστόρημα» Μεγάλη Εβδομαδιαία έκδοσις, χ.χ. [1935;].

41. Είναι ενδιαφέρον ότι ο Ψυχάρης, σε επιστολή του στον Ξενόπουλο, χαρακτηρίζει το βιβλίο

σμα: «Τα πρώτα της [βιβλία], φυσικά, ήταν σεμνά μυθιστορήματα, ηθικά και ρομαντικά. Σιγά-σιγά όμως, με τη ζωή που έκανε είχε αρχίσει να προτιμά τ' ανοιχτά και τ' απαγορευμένα. Κι απ' αυτά πάλι καταστάλαξε με τον καιρό στα καθαρώς ηδονιστικά, τα γαργαλιστικά, από τα λεπτότερα —σαν την “Αφροδίτη” να πούμε του Πιερ Λουίς— ως τα προστυχότερα, ως τ' ανώνυμα φυλλάδια των δρόμων. Αλλά μην της έλεγες να διαβάσει ένα ρεαλιστικό έργο —του Ζολά π.χ.— γιατί την έπιανε φρίκη. [...] Και πραγματικώς δεν της άρεσε. Και δεν της άρεσε, γιατί την πείραζε η αμείλιχτη ανατομία του συγγραφέα και η ηθικολογία που διαισθανόταν κάτω από αυτήν. Εκείνη ήθελε καθαυτό ελαφρά κι “έξυπνα” πράγματα. Όχι από κείνα που μπορούσαν να την κάνουν να βδελυχθεί τη ζωή που έκανε, αλλά από κείνα που της την εξιδανίκευαν και της τη δικαιολογούσαν» (IV, 309)⁴². Εδώ έχουμε όλο το «χειρουργικό» οπλοστάσιο των υποστηρικτών του νατουραλισμού που δικαιώνει την αναπαράσταση της σεξουαλικότητας, εφόσον αυτή γίνεται πρωτίστως σε επιστημονική και όχι σε ηθική βάση, χωρίς αυτό να παρεμποδίζει όμως τη συναγωγή και κάποιου έμμεσου, έστω, διδάγματος. Έτσι, το νατουραλιστικό μυθιστόρημα διαφοροποιείται τόσο από το παρακμιακό ηδονιστικό (τύπου P. Louÿs)⁴³ όσο και από το αγοραίο στο

«μπαλζακικό ρομάντζο»: «Βαθμό βαθμό, σκαλοπάτι σκαλοπάτι, μας δείχνεις τον κακό δρόμο που πήρε η δύστυχη κόρη, όπως κι ο Μπαλζάκος, στην *Cousine Bette* [...] ξέρει να μας φανερώσει το τελειωτικό ξεχαρβάλωμα του αμιμήτου μπαρόνου» (IX, 391). Η ανάγνωση του Ψυχάρη μοιάζει να είναι επηρεασμένη από τον τρόπο με τον οποίο προσέλαβε ο Ζολά το συγκεκριμένο μυθιστόρημα του Balzac στο πρώτο κεφάλαιο της μελέτης «*Du roman expérimental*», βλ. σχετικά M. Allott, *Novelists on the Novel*, London, Routledge and Kegan Paul, 1975, σσ. 68-69.

42. Το περίφημο motto του μυθιστορήματος, «Αν είχα κόρη δεκάξη χρονών, θα έκανα να διαβάσει κρυφά αυτό το βιβλίο και θα ήμουν ήσυχος ότι ποτέ δεν θα κινδύνευε να παρεκτραπεί» φαίνεται να είναι κοινός τόπος της εποχής. Κάπως παραλλαγμένος βρίσκεται και στον πρόλογο της αγγλικής μετάφρασης του ζολαδικού *Pot Bouille*, βλ. Kate Flint, *The Woman Reader 1837-1914*, Oxford, Clarendon Press, 1993, σ. 145.

43. Η *Aphrodite: Moeurs antiques* (1896) (και σε εικονογραφημένες εκδόσεις, π.χ. το αντίτυπο της Γενναδείου Pierre Louÿs, *Aphrodite, Moeurs antiques*, Paris, Librairie Borel, 1900, Illustrations de A. Calbet, μεταφρασμένη στα ελληνικά: Πιερ Λουίς, *Η Αφροδίτη. Αρχαία ήθη*. Με 14 καλλιτεχνικές εικόνες του Εδουάρδου Ζιέ. Μετάφρασις Κ. Ουράνη. Αθήνα, Βιβλιοπωλείον Γεωργίου Γ. Βασιλείου, 1921) βρίσκεται και από την άποψη του χωρόχρονου της δράσης (Αλεξάνδρεια των Ελληνιστικών χρόνων) και από την άποψη των μοτίβων (εταίρες, εξεζητημένη και διεστραμμένη σεξουαλικότητα, μυστικοπαθής λατρεία της ομορφιάς και της καλλιτεχνικής δημιουργίας) μέσα στο πνεύμα της *décadence*· πρβ. και Παλαμά (Απαντα, 12, 422). Είναι ενδιαφέρον ότι στο *Η ζωή μου σαν μυθιστόρημα* (1938) η *Αφροδίτη* δεν αντιδιαστέλλεται πλέον από τον Ζολά, αλλά συντάσσεται μαζί του ως δείγμα «ανοιχτού» έργου που αντιπαρατίθεται στην «*pornographie*» (I, 345). Το 1938 το αντίπαλον δέος δεν είναι ούτε το «ελαφρό άσεμνο» (Paul de Kock), ούτε το παρακμιακό ηδονικό (P. Louÿs) αλλά η «πολύχροτη “Garçonne”», που «υπερβαίνει το ανυπέβλητο όριο, είναι [βιβλίο] πρόστυχο». Πρόκειται για το έργο του Victor Marguerite, *La Garçonne*. Roman, Paris, Flammarion, 1922 = *Η Γκαρσόν*. Ηθολογικών μυθιστόρημα υπό Βίκτωρος Μαργκερίτ, Αθήνα, Εκδοτική Εταιρεία «Ανατολή», 1924 (χωρίς όνομα μεταφραστή). Η οργίλη τοποθέτηση του Ξενόπουλου νομίζω πως οφείλεται στο ότι κάποιοι κριτικοί βρήκαν ομοιότητες μεταξύ της *Garçonne* και της *Τρίμορφης Γυναίκας* βλ. σχετικά «Η “Γκαρσόν” και η “Τρίμορφη”», εφ. Έθνος, 20/9/1924.

οποίο αναφερθήκαμε παραπάνω.

Λίγο διαφορετικά είναι τα πράγματα στην *Απερίγραπτη* (1945). Η ηρωίδα του τελευταίου μυθιστορήματος του Ξενόπουλου δανείζεται από φίλη της τη *Νανά*, ένα «απαγορευμένο βιβλίο» του Ζολά «που ήταν τότε ο απόκρυφος συγγραφέας της μόδας», και την διαβάζει «μέσα σε κάλυμμα ή εξώφυλλο άλλου αθώου [βιβλίου]», της «*Καλύβας του Μπαρμπα-Θωμά*» (IX, 364 και 379)⁴⁴. Η λέξη απόκρυφος δεν είναι σημασιολογικά ευκρινής. Μπορεί να σημαίνει συγγραφέα ή κείμενο «ανοιχτό», από αυτά που γενικώς απαγορεύονται και κατά συνέπεια διαβάζονται στα κρυφά. Μπορεί, όμως, να σημαίνει και συγγραφέα ή μυθιστόρημα που ανήκει στην κατηγορία των «αποκρύφων» ή των «μυστηρίων», μια κατηγορία που σχετίζεται με το μυθιστόρημα «εντυπωσιασμού» (sensation fiction) του 19ου αιώνα. Θέμα των μυθιστορημάτων αυτών είναι η αποκάλυψη κάποιων σκανδαλιστικών μυστικών και ενδεχομένως κάποιων παράνομων δεσμών που συμβαίνουν σε απολύτως αξιосέβαστα περιβάλλοντα. Οι χαρακτήρες προσπαθούν να κρύψουν μια πραγματικότητα που περιλαμβάνει τη μοιχεία, τη διγαμία, την πλαστοπροσωπία ή και το ίδιο το έγκλημα⁴⁵. Αν υιοθετήσουμε τη δεύτερη ερμηνεία, βρισκόμαστε προς την πλευρά των αντιπάλων του νατουραλισμού, που κατηγορούσαν το νατουραλιστικό μυθιστόρημα ως απόληξη του μυθιστορήματος εντυπωσιασμού⁴⁶, και άρα μπορούμε να εκλάβουμε τη στάση του γηραιού ακαδημαϊκού Ξενόπουλου ως στροφή 180 μοιρών. Αν, όμως, δεν περιοριστούμε σε μια μονοσήμαντη ερμηνεία, μπορεί να θεωρήσουμε ότι η πείρα που έχει αποκομίσει η ηρωίδα από την ανάγνωση της *Νανάς* και του *Λεόνε Λεόνι* της Σάντ (IX, 430, 435, 460) —δύο «ολοπόρφυρων» και καθόλου «λευκών» μυθιστορημάτων (II, 381)— τη βοηθά να οργανώσει κατάλληλα τη ζωή της. Ενδεχομένως, λοιπόν, να καταγγέλλεται μεν εμμέσως ο Ζολά, αλλά ταυτόχρονα μέσα από την πλοκή του μυθιστορήματος αμφισβητούνται οι ιδεολογικές προδιαγραφές που θέλουν τη μεσοαστή «νεάνιδα» άμωμη, παθητική, αθώα και γενικώς ανενημέρωτη σχετικά με τις κοινωνικές και σεξουαλικές σχέσεις.

Θα αναφερθούμε πολύ συνοπτικά σε δύο ακόμη κατηγορίες μυθιστορημάτων που διαβάζονται από τους ήρωες του Ξενόπουλου. Η πρώτη περιλαμ-

44. Το μυθιστόρημα *Uncle Tom's Cabin; or Life among the Lowly* (1851-52) πρωτομεταφράζεται (1854, 1860) από τον Ιωάννη Καρασούτσα με τον παραλλαγμένο τίτλο *Η Καλύβη του Θωμά ή ο βίος των μαύρων εν Αμερική*, Μυθιστορία Ερριέτας Στόβης, Αθήνησιν, Τύποις Φιλομούσου Λέσχης, 1860, και με πρόλογο του μεταφραστή, στον οποίο το βιβλίο χαρακτηρίζεται «εξ εκείνων άτινα γενώνται κατά την πάλην και έξαψιν των μεγάλων κοινωνικών παθών και συμφερόντων» (σ. ε'). Στον Ξενόπουλο, πάντως, το βιβλίο μοιάζει να προσλαμβάνεται ως ιδιοποιημένο παιδικό ή ως αγνό ανθρωπιστικό μυθιστόρημα με θρησκευτικές αποχρώσεις· βλ. και *Πιστή στον έρωτα* (1926-27· Βλάσση, σ. 51).

45. Βλ. σχετικά Κ. Flint, ό.π. (σημ. 42), σσ. 274-293, όπου και βιβλιογραφία.

46. Πρβ., π.χ., τη γνώμη του W. S. Lilly στο άρθρο «The New Naturalism» (1885) στο βιβλίο του Becker, ό.π. (σημ. 16), σ. 277.

βάνει φανταστικά (μη υπαρκτά), συνήθως άτιτλα, μυθιστορήματα που λειτουργούν κατά κανόνα ως πρότυπα συμπεριφοράς και δράσης για τους ήρωες του Ξενόπουλου, π.χ. *Οι σύζυγοι της Νίνας* (1944· Βλάσση, σ. 113). Αξιοσημείωτο στην κατηγορία αυτή είναι το μυθιστόρημα *Η τρίμορφη γυναίκα* (1924). Το ξενοπουλικό μυθιστόρημα παίρνει τον τίτλο του από το ομότιτλο γαλλικό ηδονιστικό, εικονογραφημένο μυθιστόρημα που κυκλοφορεί μεταξύ των ηρώων και των ηρωίδων. Το δήτην γαλλικό μυθιστόρημα διαβάζεται με απληστία, αποκωδικοποιείται αναλόγως με το φύλο, την ψυχρόσυνθεση, τις επιθυμίες και προσδοκίες του κάθε ήρωα-αναγνώστη, που προσπαθεί να ζήσει τον τέλειο έρωτα με βάση την ερμηνεία που δίνει ή του επιβάλλεται για το μοντέλο του έρωτα που αναπαρίσταται στο γαλλικό μυθιστόρημα που διαβάζει. Έτσι κάθε ανάγνωση του γαλλικού μυθιστορήματος προωθεί τη γραφή του μυθιστορήματος του Ξενόπουλου. Στο τέλος οι ερωτικοί πόθοι των ξενοπουλικών ηρώων-αναγνωστών μένουν ως επί το πλείστον ανικανοποίητοι, διότι οι ήρωες-αναγνώστες αποδεικνύονται ανεπαρκείς ερμηνευτές. Η επιμονή στη μονοσημία είναι καταστρεπτική· η ανάγνωση/ερμηνεία, όπως και η *Τρίμορφη γυναίκα*, είναι πολύμορφη.

Ζητήματα διακειμενικότητας και αυτοαναφορικότητας θέτει και η δεύτερη κατηγορία που αποτελείται από μυθιστορήματα του Ξενόπουλου που διαβάζονται από ήρωες άλλων μυθιστορημάτων του. Έτσι η ηρωίδα στους *Μυστικούς αρραβώνες* (1915-16), διαβάζει ύστερα από θερμή σύσταση τη *Μητρυιά* (1890· VII, 120) και εκφράζει τις επιφυλάξεις της σχετικά με τη συμπεριφορά της ηρωίδας του μυθιστορήματος, την οποία άλλωστε αποφεύγει στη συνέχεια να ακολουθήσει. Ο ήρωας-αφηγητής Γ. Ι. Δοξαράς, «συγγραφέας» του μυθιστορήματος *Ο γυιός μου κι η κόρη μου* (1921· Βλάσση, σσ. 69, 171, 173, 200), εντριβής στο μέχρι τότε δημοσιευμένο έργο του Ξενόπουλου (εφ. *Έθνος*, 27/3/1921), πιστεύει στα δικαιώματα του ανθρώπου και φρίττει στην ιδέα ότι η ανάγκη να συμμορφωθεί στις επιταγές της κοινωνίας, που επιβάλλει ανισότητα στην ερωτική ελευθερία των δύο φύλων, μπορεί να τον κάνει να συμπεριφερθεί ως πατέρας σαν τον απάνθρωπο Παναγή Βιολάντη του *Εσταυρωμένου έρωτα* (1901). Τέλος, η ηρωίδα στο *Μεγάλη γυναίκα* (1936), έχει τη φιλοδοξία να απαθανατιστεί ως μυθιστορηματική ηρωίδα του Ξενόπουλου, γι' αυτό δείχνει ιδιαίτερο ενδιαφέρον να γνωρίσει την ηρωίδα της *Τρίμορφης γυναίκας* (1924· α' μορφή *Τα τρελλοκόριτσα* [1917]) που κατά τον συγγραφέα προέρχεται από την πραγματικότητα (Βλάσση, σσ. 158-159). Το παιχνίδι μεταξύ πραγματικότητας και μυθοποίησης γίνεται πιο περίπλοκο αν προσθέσουμε την πληροφορία ότι σύμφωνα με τη μυθιστοριοποιημένη αυτοβιογραφία του Ξενόπουλου (*Η ζωή μου σαν μυθιστόρημα*, I, 141-146), η ηρωίδα της *Μεγάλης γυναίκας* είναι πραγματικό πρόσωπο.

Οι αναγνώσεις, αναφορές και οι παραπομπές σε μυθιστορήματα του ίδιου του Ξενόπουλου από ήρωες άλλων μυθιστορημάτων του βρίσκονται μέσα στο

πλαίσιο των ισχυρισμών του ότι αντλεί τα έργα του από τις εμπειρίες του, ότι συχνά «η ζωή του ανθρώπου [...] είναι ένα μυθιστόρημα» και κατά συνέπεια ο συγγραφέας δεν είναι παρά ένας αναγνώστης της ζωής. Η δική του συμβολή έγκειται «στο φανέρωμα των απόκρυφων αιτιών, που γεννούν τ' απρόοπτα και τα παράξενα αποτελέσματα. Και τότε πια τα βλέπει κανείς φυσικά, αναγκαία, και τότε παίρνει μια αληθινή ευχαρίστησι από την ιστορία που διαβάζει» (εφ. *Νέα Ημέρα* [Τεργέστης], 8/4/1917)⁴⁷. Το διακείμενο που περιγράφει ο Ξενόπουλος, και υποδηλώνει μια αριστοτελική ιδέα για τη μίμηση⁴⁸, μπορεί να εμπλουτιστεί, αν οι αναγνώσεις έργων του από άλλους μυθιστορηματικούς αναγνώστες διαβαστούν (από τους πραγματικούς αναγνώστες) ως αντιδράσεις ή και απαντήσεις του συγγραφέα σε σχόλια ή και κριτικές που έχουν κατά καιρούς διατυπωθεί για τα μυθιστορήματά του. Εκτός, δηλαδή, από το παρόν διακείμενο, που είναι κατά τους ισχυρισμούς του συγγραφέα⁴⁹ η πραγματική ζωή (και δευτερευόντως λογοτεχνικά ή άλλα κείμενα και τεχνικές), υπάρχει και το απόν διακείμενο, δηλαδή η φιλολογική ζωή της εποχής εκείνης που γνώριζαν από πρώτο χέρι οι παλαιοί αναγνώστες και από δεύτερο (βιβλιογραφία κτλ.) οι σημερινοί. Τείνω να πιστέψω ότι η σύσταση, π.χ., για την ανάγνωση της *Μητριιάς* υποκρύπτει μια ειρωνική αντίδραση στο πικρόχολο σχόλιο του Παλαμά (*Άπαντα*, 6, 467), ενώ η αναφορά του Δοξαρά στον *Εσταυρωμένο έρωτα* αποτελεί απάντηση στην κριτική του Παύλου Νιρβάνα (*Άπαντα*, 4, 283-287) ότι τα πρόσωπα του διηγήματος, και ιδιαίτερα ο Παναγής Βιολάντης, είναι εξαιρετικά μεγεθυμένα ή τραβηγμένα, μέχρι του σημείου να γίνονται αφύσικα· και ότι ο αναγνώστης συγκινείται μέχρι δακρύων από το «μαρτύριον ενός λευκού και ακά-

47. Η διατύπωση αυτή επαναλαμβάνεται και στο πεζογραφικό και στο κριτικό έργο του Ξενόπουλου, σε σημείο που μοιάζει με θεωρητικοποίηση μιας συνειδητής επιλογής. Στο *Χωρίς τίποτα* (1931-32) κρίνεται αρνητικά από τους ήρωες-αναγνώστες η *Σονάτα του Κρόυτσερ*, διότι, αντίθετα με ό,τι έκανε στο *Κράτος του ζόφου*, ο Τολστόι «δεν περιορίστηκε στα πράγματα» αλλά προχώρησε «σε αναλύσεις» που περιέχουν «και αυθαίρετες δικαιολογίες», με αποτέλεσμα *Το κράτος του ζόφου* να είναι βιβλίο «αληθινό, σπαρταριστό», ενώ η *Σονάτα* «ψεύτικ[ο]» (Βλάση, τόμ. Ι, σ. 132). Ο Τολστόι είναι ένας συγγραφέας με τον οποίο ο Ξενόπουλος έχει κυμαινόμενες σχέσεις: πρβ., π.χ., «Τολστόι», εφ. *Αθήνα*, 8/6/1907· «Ο μέγας Τολστόη», εφ. *Αθήνα*, 7/11/1910.

48. Για τη διακειμενικότητα, τη μίμηση, το παράθεμα κτλ. βλ. την κατατοπιστική Εισαγωγή των επιμελητών Judith Still και Michael Worton στον τόμο *Intertextuality: Theories and Practices*, Manchester, Manchester University Press, 1990, σσ. 1-44, όπου και βιβλιογραφία.

49. Ο ισχυρισμός αυτός, που επαναλαμβάνεται σε προλόγους, άρθρα και συνεντεύξεις (πρβ., π.χ., Κ. Μπασιτιά, «Φιλολογικοί περίπατοι: Με τον Γρ. Ξενόπουλο», *Εβδομάς*, έτ. 4, [9/10/1930] 88, 104), δεν επιβεβαιώνεται πάντα από τα πράγματα. Είναι ενδιαφέρον ότι σε επιστολή του στην Κατίνα Παπά στις 16/2/1922 ο Ξενόπουλος ζητούσε να του στείλει από την Κέρκυρα «κάρτες με “καλλονές”. Κεφάλια μόνο και όσο μπορείς πιο μεγάλα. Όχι όμως έργα ζωγράφων αλλά φωτογραφίες εκ του φυσικού, καλά καμωμένες και καλά χρωματισμένες [...] Τις θέλω για μοντέλα ενός ζωγράφου που κάτι μου σχεδιάζει» (*Κερκυραϊκά Χρονικά* 18, 1972, 195). Σε σχετική σημείωση η Κ. Παπά ισχυρίζεται πως τις κάρτες τις ήθελε για καινούρια πρόσωπα, αφού είχε εξαντλήσει όλα τα παραστατικά αποθέματα.

κου αμνού μέσα εις μίαν φωλεάν λύκων», αλλά δεν πείθεται για την αληθοφάνεια και αλήθεια της ιστορίας.

Από όσα θίξαμε νομίζω πως η μνεία αναγνώσεων και αναγνωστών μυθιστορημάτων στα μυθιστορήματα του Ξενόπουλου: α) Αυξάνει τον μιμητικό ρεαλισμό των κειμένων του και μας κάνει να πιστεύουμε ότι διαβάζουμε ακόμη και για τις ιδιωτικές πτυχές μιας κοινωνίας που μας είναι ή που μπορεί να γίνει οικεία. β) Τοποθετεί τους ήρωες ανάλογα και με τις αναγνωστικές τους επιλογές στις πολιτισμικές και κοινωνικές συντεταγμένες της κοινωνίας στην οποία ανήκουν, οπότε μπορούμε να μιλάμε για την ισότητα ή την ανισότητα των φύλων, των τάξεων, των επαγγελμάτων κτλ. απέναντι στο διάβασμα. Πρόκειται για μια αναμενόμενη ταξινόμηση η οποία επιβεβαιώνει τον συντηρητισμό του συγγραφέα. Με άλλα λόγια, η αρχή «Der Mensch ist was der ißt und was der liest —ο άνθρωπος είναι ό,τι τρώγει και ό,τι αναγιγνώσκει» (σσ. 37-38), που δανείζεται από τον Molleschotte ο Ξενόπουλος στο πρώτο του μυθιστόρημα, τον *Άνθρωπο του κόσμου*, μπορεί να ισχύσει και αντίστροφα. γ) Καταρτίζει έναν κατάλογο συγγραφέων και έργων που αποτελεί ένα είδος διαρκούς και αμετάβλητης σφυγμομέτρησης του τι διαβαζόταν, ανταποκρίνεται στις περιγραφές που γνωρίζουμε από άλλες πηγές, και αναπαράγει τους φόβους της επίσημης κριτικής για τις αναγνωστικές προτιμήσεις ή απαρésekεις κατά το τέλος του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα. δ) Δημιουργεί ένα υποθετικό αναγνωστικό κοινό που θεωρείται ενήμερο όλων των ειδών του μυθιστορήματος, πράγμα που με τη σειρά υπονοεί ότι και η ανάγνωση των μυθιστορημάτων του Ξενόπουλου ούτε επιβλαβής είναι ούτε χαμένος χρόνος. ε) Το σημαντικότερο, τείνει να λειτουργεί και ως σχόλιο για το είδος του μυθιστορήματος που καλλιεργεί ή θέλει να ισχυρίζεται ότι καλλιεργεί ο Ξενόπουλος. ς) Τέλος, οι μνείες αναγνώσεων και αναγνωστών μυθιστορημάτων μπορεί να αποτελούν ένα σχόλιο για τη διαδικασία της μυθιστορηματικής παραγωγής αλλά και για τη διαδικασία της ανάγνωσης. Κάθε κείμενο μπορεί να αποκτά άλλο νόημα σε διαφορετικά συμφραζόμενα. Η διαδικασία της ανάγνωσης μπορεί να διαβαστεί και ως μεταφορά τού ότι το νόημα δεν συνάγεται παθητικά, αλλά είναι αποτέλεσμα της συμπαράγωγής του εκάστοτε μυθοπλαστικού ή πραγματικού αναγνώστη μυθιστορημάτων.